

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

1066 Tidsskrift for Historisk Forskning

27. årgang – nr. 4 december 1997

1066 Tidsskrift for Historisk Forskning

Adresse

Institut for Historie
Njalsgade 102
2300 København S
Giro 4 18 85 51

Ansvarshavende redaktør:

Jørgen Mikkelsen
Haraldsgade 96
2100 København Ø
Tlf: 31 18-3853

Redaktion:

Mogens Bak-Hansen, Michael Bregnsbo,
Berit M. Christensen, Lars B. Jonassen,
Pelle Larsen, Christian Nicolaisen, Mogens
Pelt, Sanne Steenberg Hansen, Hans-Micael
Søndergaard

Ekspedition:

Haraldsgade 96
2100 København Ø
Tlf: 31 18-3853

Priser:

27. årgang:
Abonnement 4 numre kr. 165,-
Introduktionstilbud
for studerende kr. 125,-
Løssalg pr. nummer kr. 50,-
Ældre årg. pr. nummer kr. 20,-

Alle henvendelser vedr. adresseændring
o.l. bedes rettet direkte til postvæsenet.
Eftertryk tilladt i uddrag, forudsat tydelig
kildeangivelse.

Layout & billedredaktion: B. M. Christensen,
Pelle Larsen, Christian Nicolaisen og H-M Søndergaard

Sat med Gill Sans

Tryk: Kandrup Bogtrykkeri, København.
ISSN 0106-0627

27. årgang nr. 4

Charlotte S. H. Jensen: Løgn, der næsten er sandt - en mundtlig tradition i fortællinger og sagn mellem virkelighed og fantasi 3

Peter Ramskov Andersen: Landbrugernes Sammenslutning - en agrarpolitisk protestbevægelse i 1930'erne 16

Peter Henningsen: Det moderne projekt - Teknik og kultur i Danmark-Norge 1750-(1814)-1850 (anmeldelse) 25

Michael Bregnsbo: AC 25 år (anmeldelse) 30

Indholdsfortegnelse 27.årgang 31

Søren Mentz: Britiske købmænd i Asien 1600-1765 (IV) Imperiebyggerne ..... bagsiden

Forsideillustration: *Knud Bach var LS's ubestridte formand fra 1930 til 1944. Hans beslutsomme udseende dækkede over, at han var en svag formand, der ikke magtede at skabe enighed i LS. På et bondestævne i Rønge den 29. juli 1936 blev det vedtaget at standse leveringen af svin i en uge. Hverken dette eller det efterfølgende mælkestop den 13. september blev en succes. Knud Bach poserede for fotografen den 12. september, Polfoto.*

1066 er et tidsskrift, der har til formål at formidle resultaterne af den historiske forskning i bredest mulig forstand. Dette gælder både Danmarks- og Verdenshistorie. Det søges gjort på en måde, der appellerer til både faghistorikere og andre historisk interesserede. 1066 ser det som sin særlige opgave at viderebringe resultaterne af forskningsbaserede studenterspecialer og ph.d. - afhandlinger. Redaktionen består af en uafhængig kreds af historikere med tilknytning til Institut for Historie, Københavns Universitet. Tidsskriftet udkommer fire gange årligt.

Løgn, der næsten er sandt

Der eksisterer ikke nogen knivskarp grænse mellem virkelighed og fantasi. Således indeholder mange sagn og andet fortælle materiale en kerne af sandhed, der kan afdækkes ved studier af retskilder, arkæologiske fund m.v. Samtidig kan mundtlig tradition betragtes som en fortrinlig kilde til fortællernes normer og værdier.

Af mag. art. Charlotte S.H. Jensen, folkemindeforsker, Landsarkivet for Sjælland m.m.

Vores opfattelse af historien er fuld af myter. Ikke myter i religionshistorisk forstand, for det drejer sig ikke om mere eller mindre drabelige fortællinger om gudernes store bedrifter i en længst forsvunden urtid. Men beretninger og forestillinger, der har bidt sig så fast i vores kollektive hukommelse, at de (næsten) ikke er til at skelne fra den historiske virkelighed. Nogle af myterne findes på det man kunne kalde det danmarkshistoriske plan, andre har en mere lokal udbredelse i sagn og sagnagtige beretninger.

Folketraditionen er fuld af forskellige udsagn og fortællinger om fortidens hændelser. For såvel fortæller som tilhører var (og er!) der ikke altid forskel på dét, som er konkret og til at dokumentere og dét, der ikke er det. Grænsen mellem virkelighed og fantasi er ikke noget jerntæppe. Tværtimod. Forskellen på dét, der virkelig er sket og det man tror på er sket, er hårfin.

I det følgende vil jeg give eksempler på forhold mellem sagn og virkelighed samt prøve at anskue "den historiske myte" i samme analytiske kontekst som sagn.

Skrøner, eventyr og sagn

Når man taler om mundtlig tradition, er det vigtigt at skelne mellem forskellige genrer. Frem for alt mellem skrøner, eventyr og sagn. De to første kategorier udspiller sig helt i fantasiens univers, og de begivenheder, bedrifter mm. som optræder i beretningerne, er helt og aldeles fiktive.

Det var forudsætningerne for såvel fortæller som tilhører, selvom skrønefortælleren i reglen lod som om, det var noget han selv havde oplevet. I en skrøne udmaler beretteren fx hvordan det gik til "den gang han tjente på Den Store Gård", hvor forholdene var af så voldsomme dimensioner, at kokkepigen sejlede rundt i en robåd, når hun skulle røre i suppen. Og stalden var så lang, at koen nåede at kælte på tilbagevejen når den havde været til tyr. Og så videre.....¹

I eventyrene er der heller ingen tvivl om, at fortællingen foregår fjernt fra nutiden i både tid og rum. Historien indledes jo i reglen med "Der var engang..." eller en lignende formular, der netop skal føre tilhøreren væk fra den aktuelle situation, tilbage til en gang for længe siden, i et land langt herfra, østen for solen og vesten for månen. Desuden optræder der jo i trylleeventyrene fantastiske genstande og begivenheder, som fortæller og tilhører næppe har opfattet som realistiske: talende dyr, svymilestøvler, magiske genstande og lignende.

Ganske anderledes forholder det sig med sagnene. Et sagn er en kortere, som regel en-episodisk fortælling fra en ikke nærmere defineret fortid. Sagnene adskiller sig imidlertid fra både skrøner og eventyr ved, at de fortælles som noget, der er foregået i den virkelige verden.

I sagnene forekommer der i reglen ikke elementer, som man må regne med, at traditionsbærerne har fundet urimelige

eller urealistiske. Visse sagntyper kan dog godt indeholde motiver, der ikke nødvendigvis er blevet opfattet som den rene, skinbarlige sandhed. Det gælder bl.a. de *ætiologiske sagn*, der forklarer hvordan verden har fået sit udseende og sin form. Der er formodentlig ikke mange i bondesamfundet, som fx har troet på, at en bestemt sø er blevet til, fordi en sø med ti grise har rodet jorden op, eller at en stor sten ligger et bestemt sted, fordi en trolld har kylet den efter kirkeklokkerne.

At der ofte optræder folketrosvæsner som ellefolk og nisser, eller der fortælles om, hvordan sjælen forlader en sovendes krop i skikkelse af en mus, har sandsynligvis ikke forekommet synderligt mærkværdigt på traditionsbærerne. For disse fænomener var en del af den forestillingsverden, der blev opfattet som sand.

Den form, som de fleste idag forbinder med begrebet sagn, er sandsynligvis *fabulaterne*. I modsætning til *memorater* gør fabulaterne ikke krav på at være selvoplevede. Til gengæld gør fabulatfortælleren så på anden vis meget ud af at sandsynliggøre overfor tilhørerne, at den begivenhed, der fortælles om, er foregået i virkeligheden. Beretningerne er som regel fulde af *verifikationsmotiver*, dvs. elementer, der gør det svært at afvise beretningens indhold. De begivenheder, der fortælles om, er sket i lokalsamfundet eller på en kendt lokalitet, som man selv kan gå ud og forvise sig om eksistensen af. Der optræder personer, som man kan identificere, enten ved hjælp af deres navn eller gennem tilknytning til et kendt sted, fx en bestemt gård på egnen. Der optræder måske også præster, læger, herredsfogeder eller andre med en vis myndighed, som agerende i beretningen. Det understøtter opfattelsen af en histories sandhedsværdi betydeligt, når en autoritet, som man normalt har tiltro til, er med i fortællingen og måske endda på afgørende punkter spiller ind i handlingen.

Det ultimative verifikationselement findes naturligvis i memoraterne, hvor fortælleren kan sætte trumf på, med oplysningen om, at han eller hun selv har oplevet historien. Det næstbedste er dét, der ofte findes i andre sagntyper, og som amerikanske folklorister kalder en "FOAF" (friend-of-a-friend) - altså en person, der er så tæt på, at fortælleren næsten selv har oplevet eller set dét, der fortælles om.

Fortællesituation

Selve fortællesituationen kan også meget vel have understøttet opfattelsen af fabulaternes sandhedsværdi. Et stort problem er dog en manglende viden om, hvordan sagn egentlig er blevet fortalt. Ét er, at en informant har fortalt en beretning til Evald Tang Kristensen eller en Svend Grundtvig-meddeler² i folkemindeindsamlingens store dage omkring midten og henimod slutningen af forrige århundrede. Noget andet er, hvordan den naturlige fortællesituation har formet sig. Sagn er sandsynligvis blevet brugt afvekslende med eventyr, gåder, viser etc. ved arbejdsmæssige eller sociale sammenkomster. Men måske også ved andre, ikke-fortælleprægede lejligheder, hvor en begivenhed eller udtalelse har skabt association til indholdet i en bestemt beretning, som derpå er blevet fortalt.

I en undersøgelse af vandrehistorier, som er den moderne fortælleform, der ligner sagnene mest, har den engelske folklorist Gillian Bennett konstateret en betydelig lighed mellem vandrehistorierne *Illustration modstående side: Evald Tang Kristensen (1843-1929) var en myreflittig indsamler af folke-minder. Gennem sit mere end 50-årige virke besøgte han næsten 6.500 meddelere og nedskrev i tusindvis af sagn, viser, eventyr m.m. Tang Kristensen fik - modsat tidligere optegnere - blik for, at folkeminder-nes form var mindst lige så vigtige at få optegnet som indholdet. Dertil kom også interessen for at dokumentere folkemindernes kontekst - meddelernes livsvilkår og miljø. (Foto: Dansk Folkemindesam-ling).*

og lingvisterne Labov og Waletsksys fortællemodel for "personal experience narratives". Disse historier fortællés tilsyneladende ikke som udtryk for en bevidst tradition, men netop som beretninger fra det virkelige liv. Skal vandrehistorierne passes ind i de klassiske kategorier, minder de fortællelemæssigt dog nok mest om memorater³. Selvom der også synes at være visse fortælletekniske forskelle mellem de forskellige typer af sagn og vandrehistorier, kan det jo ikke udelukkes, at det ældre, indsamlede materiale i sin oprindelige fortælleform har mindet om "personal experience narratives", hvilket i sig selv kan have understøttet opfattelsen af, at der var tale om sande beretninger. Det er selvfølgelig vanskeligt at konstatere med tilbagevirkende kraft, men dog en faktor, som er værd at overveje⁴.

Morale og pointe

Uanset hvordan fabulater (og memorater) er blevet fortalt og i hvilke situationer, så har der sandsynligvis været en grund til det. En grund, som stikker dybere end blot at fortælle en god og spændende beretning. Folketraditionen må, som al anden kultur, have en mening og en funktion.

Det er interessant at iagttage, at mange sagn handler om væsner, personer og forhold, som giver et element af utryghed i hverdagen; genfærd der varsler eller vidner om fortidige misgerninger, hekse der fjernmalker, tyvebander, der frarøver folk både liv, penge og gods, etc. Ved at fortælle og lytte til beretninger om, hvordan det er gået andre, som har været i nærkontakt med tvivlsomme væsner og personer, eller selv har opført sig uheldigt, lærer man, hvordan man skal begå sig i forhold til omverdenen.⁵ At sagn indeholder noget, som traditionsbærerne har ment var vigtigt, siger jo næsten sig selv. Ellers var de næppe blevet fortalt mere end én gang.

Min opfattelse er, at sagnenes indhold,

som en slags eksempelfortællinger, skal understøtte og eksemplificere den moral og verdensopfattelse, som både fortæller og tilhører bekender sig til. Man skal fx ikke gøre som "Pigen, der trådte på brødet".

Der er ingen grund til at fortælle historier, hvis pointe eller morale er i modstrid med de normer, der normalt gælder inden for den pågældende kultur. Snarere tværtimod. Man kan dog ikke regne med, at en morale eller pointe altid vil være den samme eller have samme styrke, fx i forskellige vandresagn. Både morale og pointe vil være afhængig af det konkrete fortællefællesskabs kultur, normer og værdier.

De episke love

Ser man de én-episodiske sagn i lyset af de såkaldte episke love for folkedigtningen, som Axel Olrik⁶ opstillede allerede omkring århundredskriftet⁷, er det ikke særligt svært at afgøre, hvad der er sagnets vigtigste indhold, dér hvor "morale" eller "pointe" ligger gemt. Det vigtigste er simpelthen dét, der bruges flest kræfter på at fortælle og anskueliggøre for tilhøreren.

De fleste sagn har en optakt, hvor handlingen bevæger sig fra en passiv udgangssituation henimod noget aktivt, ofte en konflikt. Derefter følger klimakset, et plastisk optrin, der fortællés mere omhyggeligt og med flere detaljer. I reglen er det meget visuelt og "danner et tydeligt billede for fantasien". Man kan let for sit indre øje se, hvordan gloende mønter brænder hul i hånden på bonden, som får dem for at holde kong Volmers best, mens majestæten er ude og jage slattenpatter.

Ofte standser sagnet lige efter det plastiske optrin, som rummer fortællingens afgørende begivenhed - i fuld overensstemmelse med hvileloven. For nu er det vigtigste fortalt, der er ikke grund til yderligere snak. I andre tilfælde ender beretningen med et par korte afsluttende be-

mærkninger. Men ikke så mange, at det trækker opmærksomheden væk fra billedet af klimakset, der stadig hænger og sitrer i luften.

For at beretningen om en begivenhed kan blive folketradition, må den i et vist omfang underkaste sig de fortælle-mæssige love og regler. Historier bliver strammet op, og ubetydelige bipersoner forsvinder. Der etableres tydelige modsætningspar, hvis de ikke er der i forvejen, og hvis der er brug for det, forstærkes pointen ved hjælp af dramatiske midler. Abstrakte begreber mv. gøres konkrete og synlige ved at fremstilles i handlinger, som viser hvor ond, god, ulykkelig, etc. den agerende person er.

Da Dorte blev brændt

Men bortset fra at være en kilde til bondesamfundets normer og værdier, er sagn så andet end det rene snak? Ofte vil man jo se, at sagn indeholder oplysninger om begivenheder og personer, der ikke stemmer overens med den virkelighed, som kan eftervises i andre kilder.

I folkemindvidenskabens barndom var både indsamlere og akademiske forskere godt klar over, at de oplysninger, de fik frem, ikke altid var "rigtige" i traditionel forstand. Man arbejdede ihærdigt på at få støvsuget indsidderstuerne for folkeminder, så det hele til sidst kunne bunes sammen og danne grundlag for en gendigtning af de oldgamle viser m.m. som alle meddelere beklageligvis ikke altid huskede korrekt. Man mente, at det på denne måde ville være muligt at arbejde sig tilbage til den "oprindelige form", som fx en vise havde haft.

Ét er, at man naturligvis kan glemme et vers i en vise eller en del af et eventyr og et sagn. Noget andet er, at man også kan være kreativ og lave virkeligheden, eller fortællingen om den, om med vilje. Et fænomen, som senere tiders folklorister

har ofret en vis opmærksomhed.

Virkeligheden afhænger jo voldsomt af de øjne der ser på den, og dét eftermæle, som en person eller begivenhed får, afhænger i tilsvarende grad af, hvem der husker. Og som allerede Hans Ellekilde påpegede, kan sagnene godt bringe vidnesbyrd om folkestemninger, der ligger endog langt tilbage i tiden.⁸

Den amerikanske folklorist Jeffrey Victor fremhæver, at mytedannelse må forklares ved at se på vekselvirkningen mellem den enkelte fortællers og den samlede befolknings opfattelse af, hvordan dette eller hint burde være. Hans konklusion er, at oprindelsen til såvel myter som rygter er at finde i virkelige eller fiktive begivenheder, og som regel i "lidt af begge dele".⁹

Et godt eksempel på et sagn, som består af "lidt af begge dele" er den beretning, som Peder Kristensen i Hvidbjerg fortalte Evald Tang Kristensen om, hvordan det gik til, da landets sidste heksemord fandt sted. Der var tale om en privat lynchning, som foregik i slutningen af november måned 1722 i Øster Grønning i Jylland:

"Der var en hegs i Lyby, hun sad ene i et hus og var så meget sleg i det. Naboernes kreaturer de døde, og så snart hun i al hemmelighed havde været ved et kreatur, så gik det også til. Så blev mændene enige om det en aften at forsamlе sig, og vilde have hende brændt, for de var helt visse på, at hun havde forhegset dem og deres kreaturer, og nu vilde de have hende udryddet. De kom siden æ lys var tændt, og hun var helt sleg: Hvad alle de gode mænd vilde her i aften? - Ja, de vilde da have hende brændt. Så bandt de hende til en sule i æ frammers og stak ild på huset, og så gik der et par andre uden for, som for at se efter og afværge, te ingen andre skulde komme de og blive vidne til, hvad her foregik. Men huset kunde ikke brænde, der var ikke tanker om det, de døvede længe med det, og så satte de lyng op om hendes krop, men det hjalp endnu ikke. Så begyndte de at blive rædde for,

at det vilde gå dem skidt af. Nu skulde det da gå så hårdt til, som det kunde, og så tændte de det i Fandens navn. Da varede det kun et øjeblik, så stod det hele i en klinkendes brand og så var det i én glød både hende og hendes hus. Men det gik dem skidt, og der kom en farlig anstant om det. De drev af med dem som hoveder hen til Breamfod, som tinget var og dem, der kunne betale for sig, de blev fri, men de andre måtte i slaveriet".¹⁰

En drabelig historie, som i det store og hele er sand - dog på nær én væsentlig detalje: nemlig slutningen. I Peder Kristensen's version blev heksebrænderne sendt i "slaveriet" - i virkeligheden endte det også med dødsdomme til hovedpersonerne.

Sagnet har også udeladt et indledende privat forhør over den formodede heks, den gamle Dorte Jensdatter, hos en bonde i Øster Grønning. Fortælleren går i stedet direkte til brændingens umiddelbare optakt, der bruges som indledning til hovedscenen hvor den heksrimistænkte bliver brændt. I overensstemmelse med virkeligheden fortæller han, at den gamle kvinde blev bundet til en stolpe i huset. Men hans beskrivelse af problemerne med at få ild afspejler ikke, at der faktisk var én af lynchdeltagerne, der forsøgte at mane til besindighed og to gange slukkede eller fjærnede den antændte ild. Tredie gang rev en af hovedpersonerne, en lokal bondekone, en halmvisk ud af taget og smed på det anlagte bål, som derpå flammede op. Da der også gik ild i Dortes tøj råbte én af deltagerne, som var "overmåde drukken": "Kan hun ikke brændes anderledes, skal hun brændes i dødens og djævelens navn!"¹¹. Sagnfortælleren koncentrerer sig om det plastiske optrin; de forgæves forsøg på at få ild i Dorte, og lynchdeltagerenes stigende angst for, at det vil gå galt, at heksen vil hævne sig. At hun ikke vil brænde, fremhæves som en understøttelse af, at der var noget skummelt ved hende. Ikke alene var hun "så meget sleg i det", hun

kunne åbenbart også sætte sig over de sædvanlige fysiske love. Og den fulde mands punchline, at hun skal brændes i Dødens og Djævelens navn, er blevet fastholdt som et endegyldigt bevis på hendes skyld, selvom der faktisk var ild, også før Fanden blev blandet ind i sagen.

Selvom Peder Kristensens historie om heksebrændingen holder sig forholdsvis tæt til de faktiske begivenheder, er den også kraftigt farvet af, at sympatien klart ligger hos de selvbestaltede heksebrændere og ikke hos offeret, der tydeligt beskrives, så man ikke kan være i tvivl om, at hun er skyldig. Det er sikkert også med baggrund i sympatien for lynchdeltagerne, at sagnet reducerer straffen fra halshugning til slaveri.

Virkeligheden ifølge sagnet

Der kan gives mange andre eksempler på, hvordan begivenheder eller virkelige personer i sagntraditionen beskrives på en måde, der ikke stemmer med den sandhed, der kan eftervises i andre kilder. Ét eksempel kunne være Henrik Stevnsborgs undersøgelse af sagn og virkelighed omkring bondeoprør. I sagnene vinder bønderne jo som regel store sejre over de fæle herremænd, der bliver dømt til at kysse den blå jomfru¹² og gennemgå andre

Illustration modstående side: Lavrids Nielsen ("Laust Klem") var født i 1807 i Møborg sogn og levede i 1800-årenes midte i Over-Klem som husfæster under Nørre Vosborg gods. Selvom han havde "et surt ben" og efterhånden blev næsten blind, nægtede sognerådet ham alligevel aldersunderstøttelse. Laust blev i 1851 gift med Evald Tang Kristensens svigermor, og er én af de "Visesangere og Æventyrtællere", som er portrætteret og biograferet i "Gamle Kilde-væld" fra 1927. De fleste af bogens billeder er taget af fotografen Peter Olsen, som i eftersommeren 1895 besøgte meddelelerne sammen med Tang Kristensen. Ved optagelserne er der lagt vægt på, at folk er placerede i deres naturlige miljø og iført deres daglige klæder. (Foto: Dansk Folkemindesamling)

ubehageligheder. I virkeligheden tabte bønderne deres klager¹³.

I sagnmateriale om hedens berygtede "Lange Margrete" fortælles, at hun slog gravide kvinder ihjel og sprættede maven op på dem for at æde hjerterne af de ufødte børn. Når man har spist tolv (eller syv) styks, kan man nemlig flyve, hvilket ville være meget praktisk for Margrete, der i sagnene er en drabelig røverkælling og "mesterhegs". I sagnenes verden bliver hun da endelig fanget og til sidst halshugget, hvorefter hun naturligvis går igen. I virkeligheden var "Lange Margrete" - Anne Margrete Sørensdatter - ikke røver, men omløberske og tiggerske - godtnok af en meget insisterende type, der havde en horde af svigersønner liggende ude i kratet. Men hun myrdede ikke gravide, og hun døde ved egen kraft i Viborg Tugthus den 30. oktober 1794.

På samme måde er der heller ikke i retskilderne spor af, at den skrappe "Petronille" fra "ærkeslynglen" Lorentz Meyers bande af Rold-røvere lagde baby'er op at stege på kakkelovnen, indtil forældrene hostede op med deres gemte penge.¹⁴

Alle de nævnte tilfælde er meget stærke konkrete og synlige billeder på, hvor modbydelige sagnenes hovedpersoner nu også var.

Sagnmaterialet om de to kvindelige normbrydere er tydeligt på ofrenes side og overdriver kvindernes gerninger betydeligt. Der er ingen tvivl om, at 'Lange Margrete' og 'Petronillen' har spredt rædsel blandt fortællere og tilhørere, og det er næppe tilfældigt, at netop mishandling af børn og gravide er betonet i synderegisteret. Det må være særligt forhædede og unaturlige kvinder, der steger små børn på kakkelovnen og æder fosterhjerter.

På samme måde fortælles der også gevaldigt om, hvordan Jens Langkniv blev henrettet ved at få tarmene trukket ud af

kroppen, mens han endnu var i live. Det vides ikke, hvordan Jens Langkniv forlod denne verden, men det har jo næppe været på den facon.

Både traditionerne om Margretes og Jens' dødsmaader, heksebrænderne som "kun" kom i slaveriet og bønderne, der klagede over herremændenes afspejler, hvordan man i fortælle miljøet mente, at disse sager skulle være endt, hvis der ellers havde været ret og rimelighed til i denne verden.

Ved at rette virkeligheden lidt til kan man skabe konsistens i et samfunds opfattelse af sig selv, sin historie og sine normer. Man finder tit en tilsvarende mekanisme på individuelt plan, når man arbejder med livsløbsinterviews, hvor informanten ofte vil se sin fortid i lyset af sin nutid og drage de elementer eller begivenheder frem, som understøtter vedkommendes aktuelle opfattelser og normer¹⁵.

Sagn kan også være sande

En af de forskere, der har undersøgt forholdet mellem sagn og virkelighed er Bjarne Hodne, som i 1975 udgav bogen "Personalthistoriske Sagn". Hodne undersøgte 40 sagn, der alle handlede om drab og overfald i perioden 1672-1850 - to foreteelser, der jo forholdsvis let kan efterspores i bl.a. tingbøger og lignende retslige kilder. Hodnes resultat var, at de omstændigheder og begivenheder omkring drabet, som ikke havde direkte forbindelse til selve gerningen, blev svækket først. Noget af dét, der forsvandt hurtigst, var den nøjagtige tidsfæstelse, der enten blev forkert eller upræcis. Der gik relativt kort tid, før et sagn blot nævnte, at dette eller hint var sket i "gamle dage". De næste fakta, som eroderede i Hodnes undersøgelse, var nøjagtig identifikation af offer og åsted, hvor det dog var næsten halvdelen af sagnene, der efter 100 år stadig havde korrekt identifikation af gerningsstedet.

De virkelig bestandige faktorer var ikke overraskende de elementer, som indgår i sagnenes plastiske optrin og udgør den egentlige kerne; nemlig motiv, hændelsesforløb og sagens udfald. Den person, som sagnene koncentrerede sig om, var ikke ofret - men lovbryderen, hvis straf refereredes loyalt, forsåvidt traditionsbærerne var enige i sagens udfald. Dét, der bevaredes, hænger sammen med sagnenes funktion, og når oplysningerne om mor-

afspejler fortællerens og tilhørernes holdninger. Og det er som kilde til holdninger, at sagnene har deres største værdi.

Men selvom sagnene ikke er helt sande - så er der i mange tilfælde en kerne af sandhed. Fx har Lange Margrete, Petronille og Jens Langkniv jo påviseligt eksisteret. Jens Langkniv endda for temmelig længe siden. Det eneste konkrete bevis på hans eksistens er en notits i Randers Bytings tingbøger fra 1598. Men hans navn og de

Der er meget langt fra den Jens Langkniv, som Jeppe Aakjær, Lars Lilholt og tegneserieforfatteren Orla Klausen beretter om, til folketraditionens Jens Langkniv. Her er Jens en fæl fyr, der spiste børnehjerter for at kunne flyve, bortførte unge kvinder og blev henrettet ved, at han selv skulle 'rinke tarmene af sig'. At Jens Langkniv er en virkelig person, viser en sag i Randers tingbøger fra 1598, hvor en dømt tyv var medlem af en bande " hvis Formand var Jens Langknif". Uanset hvad der ellers er fup eller fakta i folketraditionens beskrivelse af Jens, så er i hvert fald mindet om hans tilnavn korrekt overleveret gennem ca. 300 år. (Orla Klausen: Heksene, 1982)

derne var så velbevarede, skyldes det sikkert sagnenes mulighed for at formidle usynet på disse ugeringsmænd.

Dét, der har den største betydning for sagnelementers "kildeværdi" behøver således ikke nødvendigvis at være traderingstiden. Om en beretning er blevet overleveret gennem kort eller lang tid, er altså af mindre betydning. Det væsentligste er, hvorvidt en oplysning er handlingsbærende element i sagnets kerne - og hvorvidt den

fastboendes opfattelse af ham overlevede ca. 300 år, indtil sagnene om ham blev indsamlede.

Der er mange andre eksempler på, at sagn udmærket kan rumme kernen af noget, der går endnu længere tilbage. I artiklen "Historiska sägner och historisk sanning" refererer Brynjulf Alver en række eksempler. Bl.a. hørte den norske arkæolog Karl Rygh engang i 1876 "inde på Strinden, at der under en klippeblok... skulle ligge

en ridder i rustning med sin hest. Han var blevet overrasket af et bjergskred da han red forbi, og var blevet mast."

Da Rygh gravede stedet ud, fandt han knogler fra en mand og en hest, samt to spydspidser fra vikingetiden. Der havde ikke været nogen gravhøj, eller anden markering af stedet. Alver refererer også et dansk eksempel, hvor beretningerne om, at der skulle ligge en vogn, lastet med guld i Dejbjerg mose som bekendt også viste sig at have et vist hold i virkeligheden. Dejbjergvognene var fra før-romersk jernalder.¹⁶

Også svenskeren Carl von Sydow kunne referere et eksempel på en åbenbart meget gammel sand kerne i et sagn. Næmlig i beretningen om en jernalderbegravelse på Gotland, som viste sig at indeholde et bjørneskind, hvilket ikke er hyppigt forekommende. Her havde en lokal tradition hævdet, at der på det pågældende sted var begravet en grum herre fra et nabosogn, og at han havde fået et bjørneskind med i graven for at forhindre ham i at gå igen.¹⁷ Og der kunne nævnes en række yderligere eksempler.¹⁸

Selvom den slags "oldtidssagn" også kan indeholde ting, der ikke kan bekræftes ad arkæologisk vej, er det alligevel bemærkelsesværdigt, hvis folkelig overlevering kan indholde korrekte oplysninger, der har holdt sig i flere tusinde år!

Sagnmagneter og vandremotiver

Selvom det således er uomtvisteligt, at nogle sagn rummer en kerne af historisk sandhed, betyder det selvfølgelig ikke, at arkæologerne bør ud med spaden alle de steder, hvor der efter sigende har stået et slag eller brænder lys over en skat.

For der er også umådeligt mange sagn, som er bygget op omkring vandremotiver, dvs. elementer, som - stort set enslydende - fortælles om vidt forskellige lokaliteter og mennesker. Og mange store personer

(folk i vægtklasse med Christian den Fjerde og Tordenskiold) er kommet til at fungere som dét, der kaldes sagnmagneter. De har trukket hele historier eller delmotiver til sig, som måske tidligere har hørt hjemme i en anden sammenhæng eller er blevet fortalt om mindre betydelige artsfæller.

Som tidligere nævnt er der således næppe megen tvivl om, at det er som kilde til fortælle miljøets holdninger, at sagn har sin største betydning. Det spændende er imidlertid netop dét forhold, at mange af dem altså heller ikke er helt fiktive - at de bygger på og bearbejder virkelige begivenheder. Studiet af dynamiken mellem dén virkelighed, som sagnene præsenterer og dén, der kan dokumenteres gennem andre kilder, kan derfor også ses som studiet af spændingsfeltet mellem folkelig og "officiel" opfattelse af ret, normer og værdier. Blot bør man naturligvis huske, at de holdninger og "læresætninger" som sagn kan viderebringe, næppe er den eneste ophøjede sandhed om hvad, "man" i bondesamfundet mente om dette eller hint.

De holdninger og værdier, der har været med til at forme en beretning, kan naturligvis have ændret sig i tidens løb og dermed ændret fortællingen. Ændrede holdninger mm. kan have været med til at sikre nogle varianter overlevelse på bekostning af andre. Nogle i dag glemte varianter kan have eksisteret i miljøer, hvor indsamlingen af folkeminder var sparsom, etc.

Virkeligheden som budskab

Flere af de danmarkshistoriske myter, som vi alle kender og kan referere til, kan måske med fordel også anskues ud fra nogle af de samme betragtninger som sagn og ryter.

Tager man fx forestillingen om Christian den Anden, der går rundt om bordet på Sønderborg Slot, er netop billedet af den fangne konge, der laver et mærke i bordet med sin finger et meget stærkt "billede for

På Staged hede står en sten, dér hvor sognets fattighus førhen lå. Stenen er opstillet til minde om den 1. november 1841, hvor syv lokale folk begik selvtægt mod fattighusets tyvagtige beboere, som blev pryglet ihjel. En sagnmeddeler fortalte om fattighusbeboernes død og begravelse, at "min fader fortalte som et sagn, at de ikke blev begravet som almindelige folk, men hugget i stykker og puttet i sække, som gravedes ned". Og det er - næsten - den skinbarlige virkelighed. De myrdede blev ganske vist ikke "hugget i stykker" men blev obduceret, og begravet ikke i kister, men hhv. i en sæk og i en kasse. Og folketraditionen har åbenbart tænkt sit om den utraditionelle jordefærd. De blev ikke begravet som almindelige folk ... (Foto: Per Vad)

fantasien" - et ideelt plastisk optrin. Furen i bordet er et flot konkret udtryk for abstrakte størrelser, som ellers kunne være svære at forklare: den lange tid og den store kedsomhed. Og så er hele sceneriet oven i købet malet af Carl Bloch og hænger på Frederiksborgmuseet, hvor man selv kan gå ind og se det. Myten er godt på vej til at blive sand.

Og nogle gange kan den faktisk godt blive det, som da Christian den Tiende i 1920 krydsede den gamle grænse på sin hvide hest. Den berømte Jomfru Fanny havde jo spået, at det skulle gå til på denne facon - og forestillingen om den hvide hest, kongen, og dét at genforeningen ligesom var forudbestemt (og derfor endnu mere retfærdig og rigtig) dannede åbenbart et billede, der var så stærkt, at himmel og hav blev sat i bevægelse for at finde en passende gang. H.P. Hanssen fik endda de danske tropper til at sejle til Sønderborg, sådan at de kunne marchere ind i Åbenrå fra syd, sådan som Fanny også havde forudsagt det.¹⁹

Fænomenet, at en forestilling, spådom eller lignende skaber den situation, som de handler om, er kendt blandt folklorister, og kaldes *ostension*. Dvs. en form for kommunikation, hvor virkeligheden arrangeres sådan, at den selv kommer til at fungere i rollen som budskab.²⁰

Fænomenet mere end antyder, at vi tilsyneladende har et behov for at strukturere ikke blot vores nutid, men også vores fortid, sådan at vi fornemmer en sammenhæng og fornuft i den. Og sådan, at den danner et billede af os selv og vores kultur, som vi kan være tilfredse med. Så gør det mindre, om billedet også er korrekt i traditionel forstand. Så længe vi tror på myten, indeholder den jo om ikke andet den sandhed, som vi selv udstyrer den med!²¹

Den bedste definition, jeg nogensinde har set af begrebet "myte", stammer fra en

af de mange bøger med klip fra skolebørns stile, som udkom i firserne. Her var definitionen kort og godt "En myte er en løgn, der næsten er sandhed". Og det er vel så sandt som det er sagt.

Charlotte S.H. Jensen

1. En af de første danske redegørelser for skronens form, indhold og øvrige karakteristika kan findes i Gustav Henningsen: "Det store skib og den store gård". Folkeminder, 1963.

2. Svend Hersleb Grundtvig (1824-83) står som grundlægger af den videnskabelige folkemindeforskning i Danmark. Det var viserne, der havde hans største interesse, men han beskæftigede sig også med andre gener og udgav i 1854 "Gamle danske minder i Folkemunde". Materialet fik han bl.a. fra venner og bekendte, der optegnede fra folk på den egn, hvor de befandt sig. Ewald Tang Kristensen (1843-1929) er uden tvivl Danmarks (og sandsynligvis hele verdens!) flittigste indsamler af folkeminder, og hans forhold til Svend Grundtvig var ikke altid ukompliceret. Tang Kristensen var uddannet som skolelærer og virkede også i en årrække som sådan. I julen 1867 optegnede han sit første minde - en vise - efter en gammel kone i Søgård. I 1888 fik han en statsunderstøttelse på 1800 kr. om året, som gjorde det muligt for ham at blive folkemindedesamler på fuldtid. Tang Kristensen samlede indenfor praktisk taget alle gener og kan takkes for en lang række kildeudgivelser: "Danske Sagn", "Gamle Folks Fortællinger om det Jyske Almueliv", "Danske Folkegæder" mv. Efterhånden kom han også til at interessere sig for meddelelserne - ikke kun for de folkeminder de kunne levere. En lang række af de meddelelser, som han besøgte på sine indsamlingsture - hvor han ofte gik til fods over store strækninger - er biograferet og portrætteret i "Gamle Kildevæld". Tang Kristensen var også efter Grundtvigs død drivkraft i oprettelsen af "Dansk Folkemindedesamfund" og udgivelsen af tidsskriftet "Skattegraveren". I øvrigt har Tang Kristensen udgivet erindringsværket "Minder og Oplevelser", der giver et udmærket indblik i den måde hans indsamlinger foregik på samt de mennesker og miljøer han færdedes i.

3. Gillian Bennett: "Whats Modern about the Modern Legend" i "Fabula" 26, N.Y. 1985 pp. 223-229.

4. For en nærmere diskussion heraf se: Ulrika Wolf-Knuts: "Modern Urban Legends seen as Migratory Legends", Arv 1989, p. 167-179.

5. Også dette forhold har de ældre fortælleformer til fælles med de nyere. Se fx Bengt af Klintberg: "Rotten i pizza'en", Centrum 1988.

6. Axel Olrik (1864-1917) blev Svend Grundtvigs efterfølger og interesserede sig i lighed med denne for viser, men også for fortælletradition: eventyr og sagn. Var sammen med H.F. Feilberg og H.O. Lange medstif-

- ter af Dansk Folkemindesamling, der blev oprettet i 1905. Olriks "Nogle grundsætninger for sagnforskningen" (titlen er næppe tilfældigt opstået!) er et af de første større teoretiske værker i dansk folkemindesamling. Han interesserede sig i øvrigt også for ældre dansk historie og heltedigtning, og arbejdede bl.a. med Eddaen og Saxo. Olrik fremhævede også det ønskelige i en bredere dokumentation af de sammenhænge og miljøer, som folkeminderne ("oldtidsminderne") var blevet "plukket" ud af og nævnte Lars Rasmussens "Livet i Klokkegården" som eksempel til efterfølgelse.
7. Danske Studier, 1908 p. 69 -89.
  8. Se fx Norge nr. 16, 1973 p. 96 - 115 og 141-147 samt "Danske Folkeminder" 1961, festskrift til Hans Ellekilde.
  9. Victor Jeffrey: "A rumour panic about a dangerous Satanic Cult in Western New York". NY Folklore, Vol XV, No. 1-2, p. 23-49.
  10. Evald Tang Kristensen: "Gamle folks fortællinger om det jyske almuveliv", bd. 2, nr. 471 p. 188, Kbh. 1987.
  11. Sagen refereres i Gustav Henningsen: "Hekseprocesser efter Heksebrændingernes tid" p. 106-111, Folk og Kultur 1975.
  12. Et yndet tortur- og henrettelsesredskab i en del fortællinger om folk, der har fortjent at komme af dage på en særligt modbydelig facon. Man forestiller sig Den blå Jomfru som en kvindefigur, nogen gange forsynet med pigge, der stikker øjnene og meget mere ud. Som regel står jomfruen oven for en lille trappe på tre trin. Når delinkventen træder op på det første trin åbner hun armene, når han står op på det næste slår hun dem om ham og på det sidste og tredje trin klemmer hun til, så offeret bliver mast ihjel.
  13. Henrik Stevnsborg: "Af usikkert kan ikke komme sikkert". Fortid og Nutid 1982, p. 375-408.
  14. Charlotte S.H. Jensen: "Røverhistorier", 1994 .
  15. Bjarne Hodne, Knut Kjeldstadli & Göran Rosander: "Mundtlige kilder", Oslo 1982, bl.a. p. 71-72, som behandler begrebet kognitiv dissonans og informantens bestræbelser på at ophæve samme for at skabe samklang og overensstemmelse mellem begivenheder og handlinger i sin tilværelse.
  16. Artiklen findes i Bengt af Klintberg (udg.): "Tro, sanning, sàgen", Stockholm 1973.
  17. C.W. von Sydow i "Nordisk Kultur" no. 9, p. 137-38, Stockholm 1931.
  18. Morten Axboe: "Sagn fra oldtiden?", Folkeminder nr. 4, 1988.
  19. Hele forløbet omkring genforeningen set i folkloristisk lys behandles af Heidi Pfeffer i "Når historie fortæles, Kong Christian den X's ridt over grænsen i 1920", Folk og Kultur 1996, p. 25 - 39.
  20. Linda Dégh & A Vazsonyi: "Does the Word Dog Bite? - Ostensive Action, A Means of Legend-telling", Journal of Folklore Research 1, 5-34.
  21. Som et eksempel på en myte med denne funktion kan man nævne den standhaftige forestilling som bla. trives i U.S.A, at Christian den Tiende under besættelsen gik med jødestjerne for at tvinge tyskerne til at ophæve en bestemmelse om, at danske jøder skulle bære gult armbind med davidsstjerne. Da kongen - og næsten alle mennesker i København - bar armbindet, besluttede tyskerne sig for at ophæve kravet om armbind for jøderne. Hændelsen har aldrig fundet sted, men afspejler beundringen for en heroisk karakter, som mange sikkert ville ønske, at de selv havde haft eller været i stand til at efterleve. (Jens Lund: "The legend of the king and the star", Indiana Folklore nr. 8 p. 1-37)

Landbrugernes Sammenslutning

- En agrarpolitisk protestbevægelse fra 1930'erne med særligt henblik på dens ideologiske mål, midler og resultater

Landbrugernes Sammenslutning (LS) har efterladt sig et dårligt rygte. Hvis bevægelsen huskes i dag, er det som en nazistisk præget landmandsbevægelse, der under besættelsen samarbejdede med tyskerne og de danske nazister.

Af Peter Ramskov Andersen, cand.phil., ph.d.

Ovenstående skudsmål er ikke helt ufortjent, idet LS i 1940 gik i samarbejde med Frits Clausens nazistparti og ønskede at vælte regeringen for derefter at gøre LS-formanden Knud Bach til statsminister. Selvom LS ikke var en nazistisk bevægelse, havde organisationen et antal ledere, som var nazister eller havde nazistiske sympatier, og der var forbindelse mellem LS og det danske nazistparti, men ikke noget formelt samarbejde før 1940. Det skyldtes bl.a., at LS så en dyd i at være en upolitisk bevægelse. Tidligere protest-bevægelser, nemlig Danmarks Agrarforening fra 1894 og Dansk Landmandsforening fra 1. Verdenskrig, sygnede hen efter indblanding i politik, og sporene skræmte.

Den internationale depression omkring 1930 ramte dansk landbrug hårdt. Forrentningsprocenten blev negativ i 1931-32, og landmændene forsøgte at producere sig ud af vanskelighederne, men da de største udenlandske markeder svigtede, stod landbruget med en usælgelig rekordproduktion. Følgen blev et stort indtægtsfald, og mange måtte bruge af formuen eller låne for at dække privatforbruget.

Det var de jyske landmænd, der blev ramt hårdest, og det var i Jylland, LS fik flest medlemmer. Den første LS-forening blev oprettet i Langaa-Torup-Sønder Vinge kommune ved Randers i december 1930 med gårdejer Knud Bach fra Rønge som formand. Ideen om at slutte sig sammen for at

bekæmpe krisen bredte sig hurtigt, og LS oprettede en landsorganisation i august 1931. Tilstrømningen var eksplosiv, men Knud Bach og hans medarbejdere magtede ikke at opbygge en fast organisation med orden i økonomien og medlemskartoteket. Medlemstallet kulminerede formentlig i 1932 med ca. 90.000, langt under LS's selvoplyste tal.

LS's mål

Den mangelfulde organisation ledsagedes af uklarhed om, hvad LS ville og usikkerhed om midlerne. Vedtægterne sagde, at landbruget skulle gøres rentabelt. Det kunne ingen landmænd være uenige i, men vedtægterne var meget kortfattede, når det drejede sig om at forklare, hvordan målet skulle nås. LS's formål blev ofte beskrevet som et ønske om at give landbruget ligeret med andre erhverv, en vag formulering, der var velegnet til ikke at frastøde vordende medlemmer. LS ville organisere landmænd fra alle brugsstørrelser i en fagforening, og da korndyrkende landmænd fra de større brug ikke havde samme interesser som husmænd, der havde brug for billigt korn til svinene, var det nyttigt ikke at være alt for præcis vedrørende mål og midler.

Den politik passede udmærket til Knud Bach. Søren Lund, der var næstformand i LS, beskrev ham som en "stout, fordragelig, elskværdig jysk bonde" med en uangribelig moral, måske lidt stædig og forfængelig.¹

Udtil fremstod han som LS's høvding, og hans taler fik altid varmt bifald. Det skyldtes ikke, at han kunne give en klar fremstilling af udviklede økonomiske sammenhænge, men snarere et tilforladeligt væsen og talent for i enkle ord at slå fast, at landbruget blev mishandlet, og at midlet herimod skulle være ubrydeligt sammenhold. Knud Bach var ikke den store ideolog med et omfattende og sammenhængende program, men han havde en fast overbevisning om, at resten af samfundet skulle påtvinges højere landbrugspriser. "Derved kan fagforenings-tyranniet bringes til ophør og socialregimet til fald og landbruget genvinde sin økonomiske magtstilling i vort samfund".²

Citatet viser, hvad der for Knud Bach og LS var en væsentlig del af årsagen til landbrugets problemer i 1930'erne. Landbrugs-krisen skyldtes i denne udlægning ikke overvejende udefrakommende faktorer, men det socialdemokratisk-radikale misregimente, og lod by-befolkningen i almindelighed og fagforeningsmedlemmerne i særdeleshed gå rundt i behagelig lediggang og nasse på landbruget, der måtte levere mad til underpriser.

Meget i LS's forestillingsverden var af negativ art og karakteriseret ved, hvad LS var imod. Den første LS-forening lagde vægt på ikke at blive identificeret med et politisk parti, og det var længe et LS-dogme, at bevægelsen var politisk ren og ubesmittet. Det harmonerede dårligt med at ville bekæmpe regeringens landbrugspolitik, og LS blev da også snart kritiseret af både medlemmer og ikke-medlemmer. De sidste påpegede med fornøjelse eksempler på, at LS fraveg den upolitiske holdning, og blandt de første var der dels nogle, der ønskede et egentligt LS-parti, dels nogle der ville bevare den rene linie. Partiet blev dannet i 1934 med navnet Det frie Folkeparti (Dff), fra 1939 Bondepartiet, og trods forsøg på at anbringe vandtætte skillevægge mellem LS

og partiet blev adskillelsen aldrig overbevissende. Der var for stort person-sammenfald mellem partiet og LS, og Dff's stærke optagethed af landbrugets problemer gjorde slægtskabet endnu tydeligere.

En af grundene til oprettelsen af Dff var utilfredshed med partiet Venstres politik, som blev anset for at være for liberal. LS-lederne mente, at den økonomiske liberalisme havde haft sin tid, og at den ikke længere gavnede landbruget. De udtrykte dog håb om, at man kunne vende tilbage til de frie forhold, når krisen en gang var overstået. Denne praktiske indstilling skyldtes, at lederne forstod, at mange LS-mænd havde svært ved at slippe den liberalisme, de var vokset op med, og at de havde meget svært ved at indordne sig under en organisation, der forlangte solidaritet og disciplin, og at de skulle betale kontingent.

Den fremtrædende LS-mand, Axel Hartel, der havde betydelig indflydelse på Knud Bach, mente, at de fleste LS-mænd kun ønskede bedre forhold for landbruget, og at de var ligeglade med, om det skete i en liberal eller socialistisk stat eller i et diktatur. Han hævdede, at flertallet af landmændene godkendte LS's planer for en omorganisering af landbruget, om end ikke af dyb overbevisning. Planerne indebar en betydelig grad af central styring af produktion og salg, hvilket for mange landmænd mindede om planøkonomi og de sovjetiske kollektivbrug. Medlemmerne fik derfor løfte om, at planøkonomien skulle opgives, når det blev muligt at vende tilbage til den frie konkurrence. Indtil da forsøgte LS-ledelsen at overbevise tvivlerne om, at liberalismen var død og borte.

LS havde lettere ved at fornægte liberalismen end de gamle landboorganisationer, idet man ikke var hæmmet af tidligere politik på området. Alligevel lykkedes det ikke for Bach, Moesgaard-Kjeldsen, Knud Hartel, Jørgen Sehested og andre LS-ledere at ska-

Bondetoget den 29. juli 1935 til Amalienborg blev LS's største propagandasucces med ca. 40.000 deltagere. LS-lederne vidste udmærket, at de politiske beslutninger blev taget på Christiansborg og ikke på Amalienborg, men de kunne også se værdien af at appellere til traditionel kongetroskab. I dagens løb blev der brugt stærke ord om LS's vilje til kamp, og talerne gav udtryk for en enighed og en kampvilje, der hverken fandtes hos ledelsen eller medlemmerne, Nordfoto.

be enighed i LS om at bryde totalt med den liberale fortid, og det gav nogle inkonsekvenser.

LS gik i spidsen med at forlange statsindgreb på hjemmemarkedet, men samtidig ønskede man, at landmændene skulle have

frihed til at drive deres erhverv. LS ville have en vis grad af planøkonomi, men samtidig måtte der ikke pilles ved selvejet og ejendomsretten. På et så vigtigt punkt som valutaområdet ønskede LS den totale liberalisme, idet den valuta, eksporten indbragte,

kun skulle tilhøre landmændene, og den skulle sælges på det frie marked til den højest mulige kurs.

LS og "systemet"

Alt det, LS var imod, blev samlet under fællesbetegnelsen "systemet". Det var et begreb, som i 1930'erne blev brugt som syndebuk af mange utilfredse og ikke kun af LS. Hvad "systemet" egentlig var afhæng af omstændighederne. Ud over kapitalisme, liberalisme og socialisme kunne det omfatte alle modstandere. Det kunne være pressen, der hele tiden var på nakken af LS, det kunne være den socialdemokratisk-radikale regering eller Rigsdagen og de politiske partier, der var for uduelige til at gøre noget ved landbrugskrisen. Det kunne også være banker og kreditforeningerne, der holdt landbruget nede i renteslaveri, eller fagforeningerne, der forlangte høje lønninger på landbrugets bekostning. Fagforeningerne var ikke populære i LS, men de havde haft succes, og LS ville gerne overtage nogle af deres metoder.

For LS var der ikke den store forskel på fagforeningerne og Socialdemokratiet, der under ét blev betragtet som næsten lige så slemme som kommunisterne. LS-folkene var overbeviste modstandere af Stauning, som blev regnet for en blodrød socialist, og socialistisk ideologi skulle bekæmpes. Trods frygten for socialismen var der i LS fortalere for at komme bybefolkningen i møde for at begrænse Socialdemokratiets indflydelse, og ledende LS- og Dff/Bondepartifolk talte lejlighedsvis smukt om et samarbejde mellem arbejdere og bønder, idet de sidste skulle repræsenteres af LS. Det blev aldrig til noget, og 30'ernes arbejder-bondesamarbejde omfattede regeringen, Venstre og de gamle landboorganisationer. LS blev holdt udenfor.

Landbo- og husmandsforeningerne var også en del af "systemet", og de fik skyld for at være domineret af politikere og for ikke

at gøre noget ved problemerne. LS's ledere var ikke i tvivl om, at foreningerne blev ledet af systemets mænd, og at de ville holde LS væk fra forhandlingsbordene. Det havde LS ret i, for landboforenings-formanden Henrik Hauch, husmændenes formand Jens Holdgaard og Holdgaards efterfølger N.P. Andreasen var alle rigsdagsmænd, og ingen af dem ville give LS indflydelse på landbrugspolitikken.

Mange LS-ledere og de fleste af medlemmerne var gamle venstremænd, hvad der sikrede et dårligt forhold til partiet Venstre. Dets politikere blev som andre partiers beskyldt for at mele deres egen kage og for at tænke mere på deres fede "ben" end på deres vælgere. Venstres ledere havde det svært. De var bundet af politiske forlig med regeringen, de var på nogle områder sagligt uenige med LS, og de følte deres position og deres partis stilling som landbrugets talsmand truet. Det dårlige forhold til Madsen-Mygdal, Oluf Krag, Henrik Hauch og Venstre i almindelighed var for LS endnu et bevis på "systemets" fjendtlighed.

I LS-agitationen var det i 30'erne et gennemgående tema, at der eksisterede et komplot vendt mod landbruget, og at resten af samfundet levede på bøndernes bekostning. På mange LS-møder blev det sagt, at det var landbruget, der satte mad på bordet til alle. Det var der meget rigtigt i, ikke kun rent bogstaveligt, men også fordi landbrugseksporten indbragte det meste af den livsvigtige udenlandske valuta. LS ville skaffe landbruget større indtægter, men bag det lå også et ønske om at vende tilbage til de gode gamle dage, da landbruget både var det vigtigste erhverv og havde den politiske magt.

Når resten af samfundet ikke ville anerkende landbruget som et særlig værdifuldt erhverv, førte det i LS til, at man følte sig forfulgt fra alle sider. For en overbevist LS-mand var det indlysende, at han og hans

kolleger blev snydt for deres klare ret af de gamle, sammenspiste landboledere, af regering og politikerne, og at pressen var håndlanger for "systemet". Fra 1930 til 1945 var det meget begrænset, hvad LS kunne opvise af konkrete resultater; man havde, eller havde haft, en meget stor del af landmændene som medlemmer, men udbyttet havde været ringe. Det måtte være "systemets" skyld, at LS ikke havde sejret.

LS's aversioner fyldte meget i agitationen, men ved siden af den højrøstede kritik blev der arbejdet på at lette krisens virkninger for de enkelte landmænd og på at skabe et sammenhængende system til afløsning for det kritiserede. Især i første halvdel af 1930'erne forsøgte en række lokale LS-foreninger at hjælpe kolleger i økonomiske vanskeligheder. Indsatsen drejede sig om at undgå tvangsauktioner ved at opnå akkorder med kreditorerne, forsøg på boykot af købere af tvangssolgte landbrug, lokale bestræbelser på at få priser og honorarer nedsat m.m. De samlede resultater kendes ikke, men vellykkede aktioner blev flittigt omtalt i LS-pressen.

LS's landbrugsplaner

På et mere overordnet plan prøvede LS at anvise midler mod krisen. Knud Bachs manglende teoretiske virksomhed gav plads for andre, først og fremmest godsejer C. Moesgaard-Kjeldsen, der havde en fortid som radikal folketingsmand og leder af en del af forsyningspolitikken under I. Verdenskrig, samt Axel Hartel og C.O. Jørgensen.

En af Moesgaard-Kjeldsens yndlings-tanker var "Den nye Tid". Det var et lidt uklart begreb, men meningen var, at det gamle system med frihandel og fri konkurrence skulle væk og afløses af broderligt og næstekærligt samarbejde. Han havde fortrudt sin medvirken til reguleringspolitikken under krigen, men gik nu ind for nye reguleringer. Statsindgrebene under krigen havde efter hans mening ramt landmændene

uretfærdigt, mens de indgreb, han nu ønskede, skulle hjælpe landbruget. "Den nye Tid" skulle gavne hele samfundet, og Moesgaard-Kjeldsen henviste til Tyskland, USA og England som eksempler. Der var i hans skrifter noget af 30'ernes interesse for en "stærk mand"; han så på Roosevelt som et ideal, og han havde sympati for Hitlers Tyskland, hvor man angiveligt arbejdede på at skabe "Den nye Tid".

I "Den nye Tid" skulle Danmark opgive frihandel og fri konkurrence og gå over til det modsatte, nemlig selvforsyning, der var nødvendig, når andre lande indførte handelshindringer. For tidligere liberalister var det hårdt kost at skulle gå ind for beskyttelsestold, importforbud og erhvervsstøtte for slet ikke at nævne direkte planøkonomiske indgreb. For at få det hele til at glide ned blev landbruget lovet positiv særbehandling. Når så meget som muligt skulle produceres herhjemme, ville nogle produktionsgrene blive urentable, og landmændene måtte derfor have en garanteret merpris. LS's krav var, at landbruget skulle have produktionsprisen plus en "beskeden" fortjeneste.

Moesgaard-Kjeldsen døde i 1935, og selvom han senere fik en mindesten på Lolland, var der ikke den store begejstring for hans ideer i LS. Da Hartel i oktober 1934 udgav en oversigt over LS's historie og program, blev Moesgaard-Kjeldsen kun nævnt i forbifarten. Han døde et halvt år senere, og LS-avisen *Landbrugernes Dagblad* bragte en lang nekrolog uden at nævne hans arbejde for LS.

Fire landbrugsplaner viste, hvordan LS mente, krisen kunne overvindes ved at erstatte liberalisme med planlægning, selv forsyning og statsindgreb. Den første kom i 1933, den næste og større i 1934. En tredje plan fra 1939 blev ikke offentliggjort på grund af krigsudbruddet, og endelig blev en plan fra 1942 lavet i samarbejde med nazistpartiet. Planen fra 1933 var forfattet af bl.a. godsejer Thomas Junker, som senere

Trods et svingende indbyrdes forhold delte LS og Frits Clausens nazistparti troen på, at bonden var et særligt værdifuldt samfundselement og forkærligheden for at bruge gammelnordiske symboler. Ved det sidste store bondestævne den 29. juli 1939 i Århus havde LS lejet to lurblæsere, der blæste til kamp for landbrugets rettigheder. Belgiske, norske, svenske og tyske flag blev hejst mellem to dannebrogslag som en hilsen til gæsterne fra udenlandske bondeorganisationer, Polfoto.

blev smidt ud af LS. Moesgaard-Kjeldsens visioner om en ny tid var væk, og det hele var ret jordbundet med selvforsyning og uliberale forslag om en gennemgribende organisering af landbruget og om toldbeskyttelse, importafgifter og statskontrollerede kornlagre.

Den vigtigste nyhed i 1934-planen var et afsnit om en nyorganisering af andelsorganisationerne. Det var ikke nyt, at LS interesserede sig for andelsforetagender, idet man mente, at landbruget ved at bruge andelsbevægelsen på rette måde ville kunne diktere regeringen sine betingelser. Det var

derfor vigtigt at få kontrol med bestyrelserne i andelsmejerierne og -slakterierne, og det lykkedes i mange tilfælde i 1931 og de følgende år. Da LS i 1932 prøvede at samle mejerierne og slakterierne til samarbejde, kom der positive reaktioner fra det store flertal. Samarbejdet blev organiseret i det såkaldte Erhvervsudvalg, men det fik flere fiaskoer end succeser, og LS udvidede derfor 1934-planen med et mere ambitiøst projekt. Alle andelsvirksomheder og alle deres aktiver skulle overtages af et kartel, og den frie konkurrence skulle fjernes totalt. Til gengæld blev andelshaverne lovet, at "Kartellet Danmark" kunne løse alle landbrugets problemer. Det skulle ske ved at regulere udbuddet og føre en "fornuftig" prispolitik. Fornuften lå i, at landbruget selv skulle diktere priserne.

Hele planen minder noget om det tyske Reichsnährstand, som blev oprettet i september 1933, og som fik myndighed over alle tænkelige dele af landbrugets produktion og afsætning. Det er muligt, at LS-folkene havde fået inspiration fra Tyskland, men der var den væsentlige forskel, at den tyske organisation var under statens og nazistpartiets kontrol, mens det danske kartel skulle kontrolleres af landbruget selv, og helst af LS. Kartelideen var også inspireret af de tanker om korporative sammenslutninger, der var udbredte i 30'erne, og som tilbød sig som alternativ til både den liberalistiske kapitalisme og socialismen. I LS var nazisten C.O. Jørgensen tilhænger af en altomfattende jordbrugskorporation, der skulle afværge ulykkerne under det liberalistiske og kapitalistiske system.

I 1942-planen blev det endnu en gang sagt, at liberalismen havde spillet fallit. Men det vigtigste var at slå fast, at det engelske marked var væk, og at dansk landbrug derfor burde indstille sig på selvforsyning og på tyskernes krav. Kartelplanerne var ikke videre aktuelle under besættelsen, men planen krævede, at handelen med land-

brugsvarer blev omorganiseret, og at Erhvervsudvalget, og dermed LS, fik en ledende stilling.

LS's resultater

Samarbejdet i 1940 med Nazistpartiet blev et vendepunkt. Medlemmerne flygtede fra LS og Erhvervsudvalget, og ved befrielsen var der en kerne på ca. 10.000 tilbage. Hverken før eller efter den 9. april 1940 kunne LS fremvise de store resultater. Under besættelsen blev bevægelsen sammen med Bondepartiet stadig mere isoleret, og det hjalp ikke, at samarbejdet med nazisterne blev opsagt i 1943. En vigtig årsag til den fatale alliance var netop mangelen på påviselige resultater.

LS kunne med nogen ret henvise til, at en række af bevægelsens krav blev opfyldt i 1930'erne. Kronekursen blev ændret, der kom indgreb i produktionen og prisdannelse, og landmændenes gældsbyrde blev forsøgt lettet m.m. Det er umuligt at afgøre, hvor meget af æren der tilkom LS. Regeringen havde grebet ind også uden LS's højlydte agitation. De socialdemokratiske og radikale ministre forstod udmærket, at det var nødvendigt at have et fungerende landbrug, men i LS mente man, at hjælpen var for lille og kom for sent. Originaliteten hos LS fandtes ikke i kravenes indhold. Det nye var den voldsomhed, hvormed kravene blev fremsat og de metoder, der blev brugt for at få dem opfyldt. Metoderne var nye i Danmark, men kendte i nabolandene, idet landbrugskrisen havde fællestræk og reaktionerne ligeså. Det var nærliggende at forlange prisforhøjelser, når indtægterne var lave, det lå lige for at møde tvangsauktioner med blokade og boykot, og det krævede ikke nødvendigvis ideer fra udlandet at tænke på skattenægtelse eller leveringsstrejke. LS prøvede eller overvejede disse og andre aktionsformer, men uden succes. Tværtimod viste en række fiaskoer, at Knud Bach og den øvrige LS-ledelse ikke havde

Efter Knud Bachs død den 5. oktober 1948 samlede LS's medlemmer ind til et mindesmærke, og afsløringen på LS-formandens fødselsdag den 26. september 1949 trådte i stedet for et bondestævne. Relieffet blev udsat for et sprængstofattentat den 9. oktober 1949. Det blev repareret og står endnu på den oprindelige plads i nærheden af Knud Bachs gård i Rønge, Polfoto.

den fornødne opbakning fra medlemmerne.

Til gengæld fik LS den tvivlsomme tilfredsstillelse, at de foragtede politikere sammen med de gamle landbo-organisationer uden om LS gennemførte en række indgreb og "ordninger", der i nogen grad imødekom LS-kravene. Alligevel var LS's ledelse, der blev udskiftet i februar 1945, og tusinder af landmænd ikke tilfredse. Set fra LS's standpunkt havde landbruget ikke opnået ligeret. Derfor levede LS videre, men i stærkt svækket og reduceret udgave. Medlemstallet sank, og i 1966 blev LS slået sammen med en anden lille forening, Landbrugets Erhvervsøkonomiske Fagforening, til en ny organisation, hvis navn, Landbrugets Fællesorganisation (LFO) af 1966, mere udtrykte et håb end en realitet.

LS og senere protestbevægelser

LS's resultater fra 1930 til 1945 kan ikke have været nogen større inspirationskilde for senere protestbevægelser. Landbrugets problemer i slutningen af 1970'erne og i begyndelsen af 1990'erne førte til dannelsen af Landbrugs Reform 1980 (LR 80) og Landbrugets Græsrodde. Det er let at finde lighedspunkter, men også forskelle. Manglende rentabilitet medførte krav om statsindgreb og støtteordninger og angreb på de veletablerede landbrugsorganisationer, og LR 80 betragtede ejendomsretten som ukrænkelig.

Det oprindelige LS ville samle alle landmænd, fra husmænd til godsejere, i en slagkraftig organisation. Det gav interne konflikter mellem de korndyrkende, større landmænd, og de mindre landbrugere, der skulle købe korn til foder. Landbrugets Græsrodde bestod især af mælke- og kvægproducenter, der havde overstået etableringsvanskelighederne. LR 80's medlemmer var overvejende yngre og nyetablerede landmænd, hvad der er med til at forklare, at forsøg fra det omdøbte LS på at

opnå samarbejde ikke blev til noget. LFO's medlemmer var overvejende ældre landmænd og muligvis mere velkonsoliderede, men det spillede også ind, at man i LR 80 indså, at et samarbejde med LFO ville gøre mere skade end gavn. LFO var belastet af LS's fortid.

Landbrugets Græsrodde og LR 80 fik en kort levetid. Medlemstallene var små og økonomien svag, hvilket belastede lederne hårdt, tidsmæssigt som pengemæssigt. LS havde i 30'erne prøvet at løse det samme problem med tilskud fra de store jordbesiddere i Majoratsforeningen. Alle tre organisationer brugte i deres agitation stærke ord om drastisk handling; praksis blev betydelig mere afdæmpet. Som i LS's tilfælde blev udbyttet af anstrengelserne af indirekte art, bedst for LR 80, der gennem kraftigt pres på de eksisterende organisationer tvang disse til en mere pågående holdning over for politikere.

Selvom LS først og fremmest ønskede at bedre landbrugets økonomi, blev det ofte sagt, at landbruget var Danmarks vigtigste erhverv i såvel økonomisk som moralsk henseende, og bedre indtægter for landmændene blev betragtet som en ret, idet det havde en særlig værdi at være bonde. Den grundlæggende forskel på LS, LR 80 og Landbrugets Græsrodde var synet på, hvilken form for landbrugserhverv man ønskede. Indstillingen i LR 80 og Landbrugets Græsrodde var prosaisk. For dem drejede det sig om at sikre videreførelsen af produktionen, ikke for at sikre det traditionelle familiebrug, men for at give ejerne og deres familier mulighed for at leve på rentable landbrug med ferier og fridage og en arbejdstid af rimelig længde. En sådan lønmodtagerbevidsthed hos de yngre protestorganisationer lå milevidt fra, hvad man i LS i 30'erne forestillede sig som den rette tilværelse for danske bønder.

Peter Ramskov Andersen

1. Landsarkivet for Sjælland m.v.; Københavns byret, 23. afd., straffesager ved retsopgøret 1945, sag nr. 204/1946, pk. III, fra overlægen i psykiatri af 17. maj 1946.

2. Rigsarkivet; Jørgen Sehesteds arkiv, pk. 10, Knud-Bach til Sehested den 11. december 1932.

Artiklen bygger på en ph.d.-afhandling: Peter Ramskov Andersen, Vildskab over landet. Landbrugernes Sammenslutning. En protestbevægelse i landbruget 1930-45. 1996. (Utrykt, tilgængelig på Odense Universitetsbibliotek).

Dele af LS's virksomhed er behandlet i:
Poul Brandt m.fl.: Landbrugernes Sammenslutning og krisen i 30'erne. 1980. (Speciale fra Aalborg Universi-

tetscenter).

Per Brogaard: LS's organisatoriske opbygning og virksomhed 1930-36. 1969. (Speciale fra Århus Universitet).

Lars Lei Schmidt: Landbrugernes Sammenslutning i Sønderjylland 1931-36. 1991. (Speciale fra Århus Universitet).

LS's egen opfattelse af bevægelsens formål og historie er skildret i:
K. Birch (red.): Glimt af landbrugets nyere historie. 1987.

Axel Hartel: L.S. En kort Fremstilling af Bevægelsen: "Landbrugernes Sammenslutning", dens Organisation og Fremtidsplaner. 1934.

Det moderne projekt

- en anmeldelse

Af cand. mag. Peter Henningsen, ph.d.-stipendiat, Institut for Historie, Københavns Universitet

Dan Ch. Christensen: Det moderne projekt - Teknik og kultur i Danmark-Norge 1750-(1814)-1850, Gyldendal, 874 s., 650 kr.

I efteråret 1996 udkom Dan Charly Christensens store disputats "Det moderne projekt - teknik og kultur i Danmark-Norge 1750-(1814)-1850", som blev forsvaret for den filosofiske doktorgrad 18. december samme år. Disputatsen repræsenterer Christensens bidrag til forskningsprojektet "TISK" - og det er, sandt at sige, et tungtvejende bidrag, ikke blot i overført, men også i rent bogstavelig betydning.³ Bogen er på ikke mindre end 874 sider, og når man sammenligner med andre disputatser fra 1996, f.eks. Palle Ove Christiansens "A manorial world" på 596 sider og Steen Bo Frandsens "Opdagelsen af Jylland" på 608 sider, synes det som om, at der er en tendens til, at disputatser bliver større og

større, tungere og tungere. Stort er godt, synes devisen at være.

Men tilbage til den aktuelle bog: hensigten med Dan Ch. Christensens disputats er at "opsøre den teknologiske moderniserings udspring i Oplysningstiden, at forklare de bagvedliggende drivkræfter og forstå dens samspil med kulturen" (s. 771). Christensen opstiller fire nøglebegreber - natur, ideologi, institutioner og teknologi - som han søger at forklare kontekstuel, dvs. i deres indbyrdes sammenhæng og indenfor det kulturmønster, hvori de optræder. Ifølge Christensen kan ingen enkelt faktor, heller ikke den teknologiske, udtømmende forklare det moderne projekt. Det er samspillet mellem de fire nøglebegreber eller den teknologiske udviklings kontekst, der er interessant.

Bogens struktur falder i tre store dele: Første del omhandler forudsætningerne for

Danmark-Norges teknologiske udvikling i sidste halvdel af 1700-tallet, og udgangspunktet er det danske samfunds økonomiske struktur, således som den kom til udtryk i den merkantilistiske opfattelse af samfundsøkonomien. Anden del behandler de tekniske innovationer i detaljer samt overførslen af teknologi udefra - i langt overvejende grad fra England. Her påviser Christensen bl.a., at de danske frimurere indgik i et internationalt netværk, der beskæftigede sig med udveksling af teknologiske hemmeligheder, samt at frimurer-netværket var en meget vigtig brik i teknologioverførslen fra England. Bogens tredje og sidste del omhandler de teknologiske innovationer indenfor landbruget, de store landbrugsreformer og disses spredningsmønstre (diffusion). Christensen hævder her, at de store landbrugsreformer ikke kan forstås i deres helhed, hvis man ikke inddrager det teknologiske aspekt.

Det er desværre ikke muligt i en anmeldelse at yde Christensens disputats fuld retfærdighed. Bogens stofmættethed betyder, at det er umuligt at redegøre for dens mange pointer og facetter i deres fulde helhed. Jeg har derfor valgt at fokusere på bogens tredje del - agrarteknologi og landbrugsreformer - da jeg selv til daglig beskæftiger mig med disse emner. Også på dette punkt leverer Dan Ch. Christensen nemlig nye indsigter.

Ifølge Christensen har den hidtidige forskning i de danske landbrugsreformer været præget af en opdeling i dels en institutionel og dels en teknologisk synsvinkel. Opdelingen har ført forskningen ind i en blindgyde, idet adskillelsen af det institutionelle, dvs. det formelle og det uformelle retlige forhold mellem jordens ejere og brugere, og det agrarteknologiske, forstået som enheden af dyrkningssystemer og redskaber, ikke kan ses løsrivet fra hinanden.

Den agrarteknologiske modernisering havde en ændring af de institutionelle forhold som sin uomgængelige forudsætning. Det vil sige, at et nyt menneskesyn, et nyt arbejdsbegreb og nye incitamenter til f.eks. at arbejde hårdt og fremtidsrettet var betingelsen for at indføre en ny teknologi, og at denne nye teknologi på den anden side var det instrument, der reelt kunne tilfredsstille godsejernes og bøndernes større eller mindre fremskridtstro.

Kobbelbruget, eller varianter heraf, var blevet indført på adskillige danske godsers hovedgårdsjorder allerede før 1770, og dette var sket uden nogen form for statslig intervention, uafhængigt af lovkommissioner og statslige mønstreksampler. Også andre typer af reformer såsom arvefæste og udskiftning blev forsøgt på danske godser, før nogle forordninger herom så dagens lys. Inspirationen hertil var hentet fra Hans Rantzaus omlægning af driften på sit gods Ascheberg i Holsten allerede i midten af 1700-årene, og herfra bredte den sig til kongeriget, hvor den første efterligning af Ascheberg-modellen blev foretaget på krongodset i Hørsholm amt i 1758. Herfra bredte den sig igen videre til hofmarskal Moltkes gods Bregentved og J.H.E. Bernstorffs gods Bernstorff, hvor den første danske landsbyudskiftning fandt sted i årene 1765-67. Christensens pointe er her, at disse reformer, som senere blev inspiration for det øvrige danske reformkompleks, alle var hentet fra Rantzaus Ascheberg i Holsten. Men det gjorde ikke reformerne og kobbelbruget "holstenske", idet Rantzaus inspiration til disse reformer kom fra England og Schweiz!

På baggrund af sine resultater konkluderer Christensen derfor, at reformbevægelsen var et udefrakommende, europæisk fænomen samt at de konkrete danske reformer blev iværksat decentralt af pio-

nérer i godsejerstanden, som stod i forbindelse med innovative centre i Europa. Det var ikke kun reformdebattens argumenter, der kom udefra, men også selve agrar-teknologien i form af dyrkningssystemer og redskaber.

De tekniske reformer begyndte på få pionérgodser, hvorfra de bredte sig til andre godser. Spredningsmønsteret lignede ikke en landsomfattende epidemi, hvor sygdommen bredte sig succesivt via kontakt med den først smittede. "Det mønster, der herigennem tegner sig, kan minde om nogle få nedkastede faldskærme, efter hvis landing innovationerne spredes lokalt ad selektive kanaler. Hvor det traditionelle spredningsmønster var geografisk, er det moderne sociologisk differentieret og præget af individuelle initiativer og personligt netværk" (s. 570). Christensen sporer en halv snes af sådanne nedslag med tilhørende spredning: Tåsinge stamhus, Bregtved, Frederiksgave & Øbjerggård, Løvenborg samt Brahetrolleborg, Christianssæde, Carlsfelt & Korselitze, Gudumlund og Lindenberg. Hertil kunne man måske føje Orebygård på Lolland, Skjolde-næsholm på Sjælland og Nørholm i Vestjylland, hvor der også foregik lignende nytiltag i 1700-tallets sidste halvdel. Disse godser har Christensen imidlertid ikke undersøgt, men det er da også tænkeligt, at de befinder sig længere ude i periferien af spredningscirklerne og derfor ikke egentlig kan regnes til de virkelige pionérgodser.

Fra pionérgodserne spredte reformerne sig også til præstegårde og fæstegårde, hvor de såkaldte "reformbønder" (etnologen Palle Ove Christiansen ville nok have kaldt dem "stræbere") selv begyndte at eksperimentere på deres fæstejord. Christensen mener i hvert fald, at det er meget signifikant, at disse reformbønder alle befinder sig i pionérgodsernes umiddelbare periferi. Mønsteret er ifølge Christen-

sen så markant, at han gerne stiller sin hypotese frem til evt. empirisk falsifikation.

Efter den fyldige redegørelse for landbrugsreformernes spredningsmønster (difussion) skridder Christensen til en nærmere empirisk gennemgang af de enkelte tekniske elementer i reformerne. Han gennemgår det naturvidenskabelige fundament, hvorpå de nye dyrkningssystemer hvilede, f.eks. humuslæren, og hvorledes denne teori blev forsøgt omsat til praksis.⁴ Han underkaster det nye landbrugsbogholderi en nærmere undersøgelse. Dette bogholderi skulle sætte den moderne landmand i stand til at rationalisere sin drift på alle områder, idet de nye videnskabelige driftsmetoder forudsatte landmandens evne til at styre de faktorer, der indgik i driften: næringsstoffernes kredsløb, effektive mekaniske redskaber, arbejdskraftens fleksibilitet, afgrødernes rotation, afsætningen af gårdens produkter etc. Bogholderiet var imidlertid et så kompliceret foretagende, at det aldrig fik nogen egentlig gennemslagskraft. Også vekselbruget gennemgås i teori og praksis, og Christensen undersøger, om dette driftssystem nu også indfrie de store løfter. Hertil bruger han Tåsinge stamhus som eksempel, idet godsejeren Frederik Juel var en stor entreprenør på området. Det viste sig under omlægningen af hovedgårdsjorden på Tåsinge, at vekselbruget var utroligt omkostningskrævende, og at det næppe var tænkeligt, at bønderne kunne magte denne opgave. Da slet ikke indenfor rammerne af det almindeligt fremherskende trevangsbrug. Christensen viser da også, at vekselbruget aldrig slog virkeligt igennem andet end på ren forsøgsbasis.

Herefter berettes om de tekniske innovationer i landbruget såsom indførelsen af såmaskiner, engelske svingplove, dansk plovfabrikation, teknikker til tørring og forædling af korn og møllebygningstek-

nik (monologi). Særligt afsnittet om Landhusholdningsselskabets plovkonkurrencer er både interessant og fornøjelig læsning, idet Christensen her påviser, hvorledes papirfabrikant og præsident for Landhusholdningsselskabet I.C. Drewsen fuskede med konkurrencen, således at hans egen engelske svingplov kunne vinde over en hjemmefabrikeret dansk hjulplovsvariant.

Interessant er det også, når Christensen påviser, hvorledes Landhusholdningsselskabet fraveg sit eget oprindelige idégrundlag, det humanistiske, ved med tiden at prioritere den økonomiske rationalisme langt højere end hensynet til Oplysningstidens idealer. F.eks. udtrykkes Drewsens kyniske menneskesyn i følgende citat om ønskeligheden af at have mange landarbejdere i Danmark: "En del af deres stærke armes kraft burde stedse på beskrevne måde anvendes til fordel for godsejerne og staten; de måtte anses som et vigtigt hjul i maskinen, men ikke fremtræde som aldeles selvstændige væsener, da de på denne måde, kun i få henseender kunne være gavnlige, men ofte blive staten direkte eller indirekte til byrde, uden selv at høste fordel deraf". (s. 707)

Hvor kynisk dette kan forekomme, var det en ganske almindelig tankegang blandt eliten i første trediedel af 1800-tallet. Samme tankegang kan genfindes i mere eller mindre udstrakt grad i tidens mange landøkonomiske skrifter og sognetopografier. Fortalerne for denne hårde, rationelle linie mente desuden, at bondestanden burde polariseres i en lille gruppe storbønder (agrarkapitalister) og en stor gruppe landarbejdere, som kunne få deres udkomme på storbøndernes marker. Dette skulle ske indenfor det såkaldte frie forpagtningsystem, der var inspireret af engelske tilstande. Oplysningstidens humane og fysiokratisk inspirerede horisont var således blevet perverteret som en konse-

kvens af en tænkning, der prioriterede økonomien over alt andet - perverteret til en karikatur af fysiokratismen, som Christensen kalder det. Al tale om menneskerettigheder var gået fløjten i jagten på det mest rentable og overskudsgivende landbrugssystem.

De ovennævnte problemstillinger behandler Dan Ch. Christensen udførligt, detaljeret - og overbevisende. Bogens tema er velkomponeret, argumentationen logisk og stringent bygget op, og strukturen virker i det hele velovervejet. Sproget er velslebet, præcist og taber aldrig nerven de mange hundrede sider til trods. Det er faktisk én af de mest elegante danske disputater, jeg har læst.

Enkelte svagheder og inkonsistenser kan dog påvises: hvad mener forfatteren f.eks., når han taler om landbrugsreformer *fra oven* og *fra neden*? Definerer han *fra oven* som selve regeringen eller som regering og godsejerstand eller kun som den sidste? - og definerer han *fra neden* som værende bønderne eller: både bønderne og godsejerne? Diskussionen er interessant, fordi Christensen placerer sig i opposition til professor Ole Feldbæk, der er fortalende for, at landbrugsreformerne var et resultat af et pres *fra neden*. Med *fra neden* sigter Feldbæk til jordens ejere og dens brugere, altså godsejere og fæstebønder. Men denne i sig selv interessante diskussion forplumres noget af, at Dan Ch. Christensen selv benytter begrebet *udefra* som en mere dækkende betegnelse, og dette begreb lapper ind over, hvad Ole Feldbæk kalder reformer *fra neden*.⁵

Christensen kommer også til at blande sine begreber lidt sammen: når han på s. 528 således siger, at han ikke kan støtte den opfattelse, at reformerne kom *fra neden*, skyldes det, at han med *fra neden* sigter på bønderne (s. 569), hvorimod Ole Feldbæk mener, at begrebet dækker over såvel godsejere som bønder. En anden

grund til uenigheden er, at Christensen roder med begreberne: på s. 569 definerer han implicit *fra ned* som værende udelukkende bønderne, mens han på s. 578 på den anden side eksplicit siger, at begrebet dækker over "et samarbejde mellem jordens ejere og brugere". Christensen mener dog, når alt kommer til alt, at det var de innovative godsejere, der havde bønderne på slæbetov efter sig - og derfor er han reelt på linie med Feldbæk - uden selv at opdage det (s. 569). Uenigheden mellem Feldbæk og Christensen om landbrugsreformernes årsager er således mere eller mindre illusorisk og skyldes ikke selve årsagerne, men derimod anvendelsen af begreberne *fra oven* og *fra ned*!

Man kan også mene, at Christensens insisteren på fysiokratisk indflydelse i Danmark har karakter af postulater. Meget tyder på, som Feldbæk også gjorde opmærksom på ved doktorhandlingen, at fysiokratisme i sin rene form ikke havde megen indflydelse i Danmark.⁶ Tværtimod synes det at være et sammensurium af forskellige europæiske tanker og strømninger, der lå bag de danske reformer og deres talsmænd - herunder også fysiokratismen. Dan Ch. Christensen udtaler sig måske også lidt for markant vedr. reformernes spredningsmønster. Man kunne tænke sig flere og andre, sameksisterende, former for diffusion end den af Christen-

sen påpegede. Disse indvendinger kan imidlertid ikke fjerne helhedsindtrykket af en bog, der dels er præget af solidt historikerhåndværk og dels er inspirerende i sit idégrundlag. Dan Ch. Christensen forsøger det sværeste af alt: at skabe en stor syntese om Danmark-Norges "moderne" udvikling i perioden 1750-1850, og han slipper faktisk godt fra det.

Peter Henningsen

1. Disputatsen er et resultat af forskningsprojektet TISK (teknologi, innovation og samfund i et kulturelt perspektiv), der blev søsat af Statens Humanistiske Forskningsråd i perioden 1990-94.

2. En række britiske agronomer formulerede i 1700-tallets sidste halvdel en række teorier om jordens optagelse af næringsstoffer. Skønt der herskede stor videnskabelig forvirring om, hvorledes planter og næringsstoffer forholdt sig til hinanden, lod bl.a. englænderen Erasmus Darwin (1731-1802) og andre sig ikke gå på heraf. De tog i stedet deres udgangspunkt i enkle, empiriske iagttagelser: enhver bonde vidste, at græsset voksede bedre dér, hvor kreaturerne havde lagt deres gødning. Gødningen bestod af plantestoffer, der var fordøjet i dyrenes maver, og muldjorden betragtedes som værende jordens mave. Følgelig måtte planter og dyr vokse af et fælles organisk stof, som kaldtes *humus* og som ganske enkelt er det latinske ord for jord. Denne enkle iagttagelse var fundamentet i humuslæren, der var en teori om organisk vækst som følge af en kredsløbsmodel, hvor dyr lever af planter, og planter lever af nedbrudte organismer fra døde dyr og planter (Christensen, s. 583-590).

3 Ole Feldbæk: Historikerne og landboreformerne. Traditioner og problemer, *Historisk Tidsskrift* bd. 89, 15. rk., bd. IV, 1989.

4. Ole Feldbæk: Det moderne projekt, *Historisk Tidsskrift*, bd. 97, hft. 1, 1997.

AC 25 år

- en anmeldelse

Af Michael Bregnsbo, adjunkt, ph.d., Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Odense Universitet.

25 års jubilæum 1972-1997. Akademikernes Centralorganisation, udgivet af Akademikernes Centralorganisation, redaktion: Dorete Dandanell, København 1996 (107 s.).

Pr. 1.1. 1972 sammenlagdes sammenslutningen af tjenestemandsansatte akademikere, Danske Statsemployed Samråd og de overenskomstansatte akademikeres Akademikernes Samarbejdsudvalg til Akademikernes Centralorganisation (AC). AC har valgt at fejre 25 års jubilæet ikke ved at udsende en egentlig organisationshistorie, dertil anses tiden endnu ikke for moden. I stedet har man udgivet en bog, hvor organisationens tidligere direktør beskriver baggrunden for oprettelsen, de syv tidligere formænd beretter om deres resp. embedsperioder og den nuværende udstikker fremtidsmål.

Organisationen blev til på et tidspunkt med en ekspanderende offentlig sektor og mangel på akademisk arbejdskraft. Men det varede ikke ved. I takt med den økonomiske krise fra midten af 70'erne og Fremskridtspartiets fremgang og dets hetz mod offentligt ansatte ændredes billedet: "...lønpolitik, nedskæringer, begrænsninger, ansættelsesstop, arbejdsløshed, indgreb i den frie forhandlingsret, reallønstilbagegang og lønnivellering". Mellem 1975 og 1980 oplevede offentligt ansatte akademikere en

reallønssnedgang på mellem 13 og 27 pct. AC blev splittet i 1981, hvor lægerne meldte sig ud, og også i forholdet til andre af medlemsorganisationerne samt til søsterorganisationer som LO og FTU kunne der ind imellem være uenighed.

Undertiden gives meget omstændelige redegørelser for procent-satser, skalatrin, udmøntning, puljer o.lign. Men andre steder får man et interessant indblik i den særlige overenskomstforhandlings-kultur samt i det politiske spil generelt. Som nævnt blev ACs ry som "de højtønnedes fagforening" snart en saga blot, men den vedblev at være "de højtuddannedes". Højtuddannede akademikere har ofte godt indblik i samfundsmæssige sammenhænge. Undertiden fornemmer man - navnlig i skildringen af Schlüter-regeringens barske genopretningspolitik i årene fra 1982 - en splittethed mellem den protest- og demonstrationslinje, som en interesseorganisation for lønmodtagere nødvendigvis måtte indtage hertil, og en akademisk erkendelse af, at samfundsökonomiens slette tilstand tilsagde kraftige indgreb og omlægninger.

Æstetisk set er bogen ingen nydelse: omslaget giver mindelser om en telefonbog, og mange af illustrationerne har fået en uskøn, mørkerød toning.

Michael Bregnsbo

Indholdsfortegnelse til 1066 27. årgang

Nr. 1		side
Niels Clemmensen	Intetsigende ræveskydende og l'hombrespillende landjunkere i 1800-tallet	3
Poul Grinder-Hansen	Margrete I. - Nordens frue og husbond - en særudstilling tager form	15
Knud E. Korff	Et svar til B. E. Jensen	31
Søren Mentz	Britiske købmænd i Asien 1600-1765 (I) - Med livet som indsats	bagsiden
Register til 15 årgange		særligt tillæg til 27:1
Nr. 2		
Lars Bo Jonassen	Opinionsyringer og pøbelexcesser - politiske gadeaktioner i København 1831-48	3
Birgitte Holten og Michael Sterll	Dr. Lunds kranier i knokkelhulerne	14
Knud E. Korff	Retshistorisk status - en anmeldelse	25
Kai Verner Nielsen	Estrups liv og gerning - en anmeldelse	26
Michael Bregnsbo	Poesi og politik - en anmeldelse	29
Søren Mentz	Britiske købmænd i Asien 1600-1765 (II) - Hustruer, enker og døtre	bagsiden
Nr. 3		
Michael Bregnsbo	Nationalismen 1750-1914 - Hvem ville den? Og hvad ville de med den?	3
Hans Henrik Appel	Fra Jyske Lov til Danske Lov - udviklingen i bevismåde ved jyske herredsting	12
J.Chr.Kildemoes Hansen	Sejrherrers historie - Sovjetunionen og Vietnamkrigen 1964-1973	21
Mogens Bak-Hansen	Hitler's Willing Executioners - Goldhagendebat (anm.)	25
Jørgen Mikkelsen	Den danske nationalstat i jysk perspektiv (anm.)	27
Specialeliste Odense Universitet 1996/97		31
Søren Mentz	Britiske købmænd i Asien 1600-1765 (III) En diamantkøbmænds formue	bagsiden
Nr. 4		
Charlotte S. H. Jensen	Løgn, der næsten er sandt - en mundtlig tradition i fortællinger og sagn	3
Peter Ramskov Andersen	Landbrugernes Sammenslutning - en protestbevægelse i 1930'erne	16
Peter Henningsen	Det moderne projekt - Teknik og kultur i Danmark-Norge 1750-1850 (anm.)	25
Michael Bregnsbo	AC 25 år (anm.)	30
H.-M. Søndergaard	Indholdsfortegnelse 27.årgang	31
Søren Mentz	Britiske købmænd i Asien 1600-1765 (IV) Imperiebyggerne	bagsiden
Forfattere		
Peter Ramskov Andersen	Landbrugernes Sammenslutning	27:4
Hans Henrik Appel	Fra Jyske Lov til Danske Lov	27:3
Mogens Bak-Hansen	Hitler's Willing Executioners	27:3
Michael Bregnsbo	Nationalismen 1750-1914	27:3
Michael Bregnsbo	AC 25 år (anm.)	27:4
Michael Bregnsbo	Poesi og politik	27:2
Niels Clemmensen	Intetsigende ræveskydende og l'hombrespillende landjunkere	27:1
Poul Grinder-Hansen	Margrete I. - Nordens frue og husbond	27:1
Jens Chr. Kildemoes Hansen	Sejrherrers historie	27:3
Peter Henningsen	Det moderne projekt	27:4
Birgitte Holten	Dr. Lunds kranier i knokkelhulerne	27:2
Charlotte S. H. Jensen	Løgn, der næsten er sandt	27:4
Lars Bo Jonassen	Opinionsyringer og pøbelexcesser	27:2
Knud E. Korff	Et svar til B. E. Jensen	27:1
Knud E. Korff	Retshistorisk status	27:2
Jørgen Mikkelsen	Den danske nationalstat i jysk perspektiv	27:3
Kai Verner Nielsen	Estrups liv og gerning	27:2
Søren Mentz	Britiske købmænd i Asien 1600-1765 (I-IV)	Bagsiderne
Michael Sterll	Dr. Lunds kranier i knokkelhulerne	27:2
H.-M. Søndergaard	Indholdsfortegnelse 27.årgang	27:4

Britiske købmænd i Asien 1600-1765 (IV)

Imperiebyggerne

Af ph.d.-studerende Søren Mentz, Institut for Historie, Københavns Universitet.

I løbet af det 18. århundrede begyndte britiske købmænd i Indien at blande sig i Subkontinentets politiske forhold. Mellem 1757 og 1765 fik briterne kontrol med Bengalen og derved var Det ostindiske Kompagni ikke længere kun et handelsforetagende, det var tillige en statsmagt i Indien. Denne proces var hverken planlagt eller ønsket. Kompagniets direktører gjorde ihærdige forsøg på at standse udviklingen men uden held. Pandoras æske var åbnet og ekspansionen fortsatte ukontrolleret, indtil begyndelsen af det 19. århundrede, hvor store dele af Indien var underlagt britisk kontrol.

At britiske købmænd blev imperiebyggere skyldtes hovedsagelig tre faktorer. For det første gik Stormogulriget i opløsning i løbet af det 18. århundrede, hvilket ændrede Indiens politiske forhold markant. Der var ikke tale om et riges undergang, men derimod om en opsplitning i mindre enheder, som var mere dynamiske. Provinser som Bengalen, Awadh og Hyderabad oplevede stor økonomisk fremgang og det skabte lokal rigdom og nye sociale grupper, som ønskede magt og indflydelse. Provinserne blev til stater og befandt sig midt i en transformationsproces, da den britiske ekspansion satte ind.

For det andet opbyggede europæerne i samme periode slagkraftige hære i Indien. Det skete ikke med henblik på erobring, men var en del af den europæiske stormagtskonflikt. Storbritannien og Frankrig udkæmpede en række krige i løbet af det 18. århundrede og det fik konsekvenser for forholdene i Indien. Under Den østrigske Arvefølgekrig (1740-48) foregik de anglo-franske krigshandlinger også i Indien. Franskmandene erobrede Madras i 1746, men afstod den igen i 1748 ved freden i Aix-la-Chapel-

le. For at beskytte sine handelsstationer oprustede kompagniet og blev derved en militær magt-faktor i de nyetablerede indiske stater.

Den sidste faktor i erobningsprocessen var de britiske købmænds grådighed. De opdagede hurtigt, at de gennem politisk kontrol fik uanede muligheder for at skabe personlige formuer. Robert Clive var blandt de første til at erfare dette. Han ankom til Indien i 1743 som købmand i kompagniets tjeneste. Under krigen med Frankrig i 1740'erne afslørede han sit militære talent og han var et naturligt valg, da hæren fra Madras blev sendt til Bengalen i 1756. Den bengalske fyrste Siraj-ud-Daula havde nemlig erobret Calcutta, fordi han mente, at kompagniansatte ikke betalte told og brød de handelsmonopoler, som fyrsten havde oprettet. Clives hær generobrede Calcutta i begyndelsen af 1757. En kreds af bengalske stormænd var utilfreds med Siraj-ud-Daulas styre. De konspirerede med Clive, og efter slaget ved Plassey i juni 1757 blev Siraj afsat til fordel for Mir Jaffar. Clive blev umådelig rig, for Mir Jaffar var afhængig af den britiske hær. Det siges at Clive indsamlede en formue på £300.000 plus en årlig indtægt på £28.000 i tiden efter Plassey. Andre kompagniansatte udnyttede ligeledes situationen og afpressede den nye fyrste for penge eller handelsprivilegier. I 1765 sagde Mir Jaffar stop - og blev afsat. Herefter var ingen i tvivl om, hvem der regerede.

Den britiske erobring af Indien var i sin første fase ikke et statsprojekt men et privat foretagende, der gav kompagniansatte mulighed for at "ryste det indiske træ med guldmønter" som man sagde i samtiden.

Søren Mentz